

NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİNDƏ YAŞAYAN TARİXİMİZ

Toğrul XƏLİLOV,

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin dossemi,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

x.toqrul@gmail.com

AÇAR SÖZLƏR: *Naxçıvan, arxeoloji materiallar, abidəllər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Нахчыван, археологические материалы, памятники.*

KEY WORDS: *Nakhchivan, archaeological materials, monuments.*

Qədim tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində arxeoloji abidələrimiz özünəməxsus yer tutur. Azərbaycanın bütün bölgələri kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikası da qədim və zəngin tarixə malikdir. Muxtar respublikanın ərazisində olan abidələrin tədqiqi tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin öyrənilməsində olduqca əhəmiyyətlidir. Buna görə də Naxçıvan abidələrinin daha dərinədən öyrənilməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, bununla bağlı bir çox tövsiyə və tapşırıqlar verilmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə çıxış edərkən demişdir: “Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə, bir çox işlər görülsə, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və Naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi - həm təbiətinin, həm adət ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görüldür”. Ulu Öndərin bu sözləri Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi sahəsində fəaliyyət istiqaməti kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun çıxış və sərəncamlarında da Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi hər zaman prioritet məsələ olmuşdur. “Naxçıvan qədim Azərbaycan torpağıdır, qədim tarixə və mədəniyyətə malikdir” - deyən Prezident cənab İlham Əliyev tərəfindən Naxçıvan tarixinin dərinədən öyrənilməsi sahəsində bir çox tövsiyə və tapşırıqlar verilmişdir. Bu sahədəki tövsiyə və tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün Naxçıvan abidələrində aparılan hər bir uğurlu tədqiqat Azərbaycan arxeologiyasında özünəməxsus yer tutur. Naxçıvanın ilk insan məskənlərindən biri olduğunu sübuta yetirən Qazma, Kilib, Daşqala mağaraları və digər qədim daş dövrünə aid arxeoloji abidələrimiz aparılan tədqiqatlara nümunədir. Həmin abidələrdən tapılan fauna və flora qalıqları, müxtəlif formalı əmək alətləri və digər arxeoloji materiallar Naxçıvanda Daş dövrünün bitki və heyvanat aləmi ilə yanaşı, insanların həyat tərzi, məşğuliyyət sahələri haqqında da məlumat verir [1, s.105-108; 2, s.108-116]. Qazma mağarasından tapılan sümük qalıqlarının əksəriyyətinin iri heyvanlara məxsus

olması göstərir ki, “Müstəyə mədəniyyəti” dövründə (120-100-40-35 min il bundan əvvəl) bu yerlərdə məskunlaşmış insanların həyatında ovçuluq xüsusi yer tutmuşdur. Oradan tapılmış daş və sümüklər Naxçıvanda daşışləmə və sümükişləmə sahələrinin tarixinin qədim olduğunu sübut edir. Ovçular təpəsi abidəsindən son dövrlərdə tapılan 500-300 min il bundan əvvələ - Alt Paleolit dövrünə aid yeni əmək alətləri sübut edir ki, Naxçıvanda ilkin məskunlaşmanın, insanların bu ərazidə yaşamasının tarixi həmin dövrdən başlanır [3]. Naxçıvandakı aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı yalnız Azərbaycanın deyil, həmçinin Cənubi Qafqazın Neolit, Eneolit, Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələrinin dövrləşdirilməsi üçün mühüm elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər, piktoqrafik işarələr tarixi baxımdan böyük elmi əhəmiyyət daşıyır və Anadolunun qədim incəsənət abidələri ilə sıx bağlılıq təşkil edərək tarixən bu ərazidə qədim türk etnoslarının yaşadığını sübuta yetirir. Bu abidədəki qayaüstü təsvirlər Kür-Araz, Boyalı qablar, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrindən tapılan arxeoloji materiallarla bağlılıq təşkil edərək Naxçıvanın qədim və zəngin tarixinin müxtəlif dövrlərini əks etdirir.

I Kültərə arxeoloji abidəsində aparılan tədqiqatlar zamanı aşkarlanmış tikili qalıqları və arxeoloji materiallar e.ə. VI-I minillikdə Naxçıvanın qədim sakinlərinin mədəni həyat səviyyəsindən xəbər verir. Tikililər sadə daxili interyerə malikdir. Evlərin içərisində və onların ətrafında təsərrüfat məqsədilə istifadə olunan müxtəlif qurğular düzəldilmişdir. Ərzaq ehtiyatı taxıl quyularında, yaxud təsərrüfat küplərində saxlanılmışdır. Evlərin həyatında və təsərrüfat tikililərinin ətrafında daş döşəmələrdən istifadə və onların qızdırılmasında dördkünc və dairəvi formalı gil ocaqlardan istifadə edilmişdir. Yaşayış yerinin e.ə. VI minilliyə aid təbəqəsindən həm yabanı, həm də mədəni taxıl bitkilərinin, yumşaq buğda (*Triticum sativum*), şarşəkilli buğda (*Triticum steriocoicum*), cırıtdan buğda (*Triticum compactum* Hest), qılcıqsız arpa (*Hordeum Sativum*), butulkaşəkilli arpa (*Hordeum Lagun culiforme*) növlərinin tapılması Eneolit dövründə Naxçıvanda əkinçilik mədəniyyətinin inkişaf etdiyini, buranın Cənubi Qafqazda dənli bitkilərin becərildiyi ilk ocaqlardan biri olduğunu sübut edir [4, s.211]. E.ə. VI-I minilliklərdə I Kültərə yaşayış yerində əkinçiliklə bağlı tapılan əmək alətləri (toxalar, dən daşları, sürtkəclər, həvəngdəstələr) burada yaşayan insanların əkinçilik məhsullarını emal etmək sahəsində yüksək mədəniyyətə sahib olduğunu göstərir. Abidədən tapılan bəzək əşyalarının, gil heyvan fiqurlarının, keramika və metal məmulatların hər biri mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Çoxçeşidli olan bəzək əşyaları qədim Kültərə sakinlərinin yüksək geyim mədəniyyətinə sahib olduğunu qeyd etməyə əsas verir.

Dini rituallarda istifadə olunmuş gil heyvan fiqurları Naxçıvanda heykəltəraşlığın tarixinin qədim olduğunu qeyd etməyə əsas verir. Yaşayış yerindən tapılan arxeoloji materialların kompleks şəkildə öyrənilməsi nəticəsində I Kültərə sakinlərinin qədim sənətkarlıq sahələri sayılan daşışləmə, sümükişləmə, dulusçuluq və digər sahələrdə yüksək bacarığa sahib olduğunu göstərir. Abidənin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən tapılmış gil qabların Eneolit dövrünün qabları ilə müqayisədə yaxşı yoğrulması, keyfiyyətlə bişirilməsi, simmetrik olması, anqoblanması Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsindən etibarən Naxçıvanda dulusçuluğun ev sənəti

çərçivəsindən çıxaraq ixtisaslaşmış istehsal sahəsinə çevrildiyini göstərir. Naxçıvanda Eneolit dövrünə aid maraqlı arxeoloji materiallar I Kültəpə ilə yanaşı, ətraf ərazilərdə olan Ovçular təpəsi, Xələc, I Maxta, Sədərək, Zirincli və digər abidələrin tədqiqi zamanı da aşkar edilmişdir [5, s.15-25; 6, s.25-36]. I Kültəpə abidəsində Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərinə aid arxeoloji materiallar tapılmışdır [4, s.36-38]. Ovçular təpəsindən körtük ucluğunun, Zirinclidən yastı baltalar tökmək üçün qələbin, I Kültəpə abidəsindən müxtəlif metal əşyaların tapılması [7, s.47] Eneolit dövründə Naxçıvanda metallurgiya və metalışləmə sahəsində yerli istehsalın formalaşmağa başladığını sübut edir. I Kültəpə abidəsinin VIII tikinti qatından aşkarlanmış rituallarda istifadə olunmuş ocaq yerlərinin bənzərləri Şərqi Anadolunun Neolit və Eneolit abidələrindən tapılmışdır. I Kültəpə abidəsinin Eneolit dövrünə aid təbəqəsindən aşkarlanmış sağ və ya sol böyrü üstə, uzadılmış vəziyyətdə dəfnətmə [4, s.39-42] qədim Şumer, Ubeyd mədəniyyətində geniş yayılmışdır. Dəfn zamanı insanların başının altına daş qoyulması türk xalqları içərisində geniş yayılan daşa sitayişlə bağlıdır. İstər dəfnətmə adətində, istərsə də əldə edilmiş arxeoloji materialların üzərindəki ornamentasiyalarda prototürk elementlərinin olması e.ə. VI-I minilliklərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının bütün bölgələrində olduğu kimi, I Kültəpə ətrafındakı torpaqlarda da qədim türk etnoslarının-prototürklərin yaşadığını bir daha təsdiqləyir. Yaşayış yerinin Eneolit dövrü təbəqəsindən tapılmış Xələf tipli keramika və firuzə bəzək əşyaları bilavasitə həmin dövrdə Naxçıvanla İkiçayarası arasında əlaqələrdən xəbər verir.

I Kültəpə və II Kültəpə abidələrindəki daş təməl üzərində çiy kərpicdən, yaxud möhrədən (gil palçıqdan tikilmiş divar hasar) olan tikililər Cənubi Qafqazın bir çox abidəsi ilə yanaşı, Urmiya hövzəsinin, Şimali Mesopotamiyanın qədim arxitekturaları ilə bənzərlik təşkil edir. Plovdağda aşkar edilmiş Erkən Tunc dövrünün yaşayış və təsərrüfat tikililəri (19-164-169), Ovçular təpəsi, I Maxta Kültəpəsi, Xələc abidələrindən tapılmış Proto-Kür-Araz keramika mədəniyyətinə aid məmulatlar, Oğlanqaladan əldə olunmuş saray qalıqları, sütun altılıqları və üzərində mixi işarələr olan təsərrüfat küpünün parçası Naxçıvanın qədim və zəngin tarixindən xəbər verir. Ovçular təpəsi, I Maxta Kültəpəsi, Xələc abidələrindən tapılmış Proto-Kür-Araz keramika mədəniyyətinə aid məmulatları [8, s.65-70; 9, s.77, 86; 10, s.32-34] Naxçıvanda Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşması tarixinin qədim olduğunu göstərir. Tədqiqatçılar Ovçular təpəsindən götürülən kömür analizinə əsasən abidənin e.ə. 4335-3980-ci illərə aid olduğunu qeyd edirlər [10, s.34]. Xələcin Son Eneolit keramikası e.ə. 4300-3800-cü illərə aid olunur. Oradan əldə olunmuş keramikada Uruk, Xələf, Ubeyd mədəniyyətinin izləri aşkarlanmışdır [11, s.77-86]. Xələf, Ubeyd mədəniyyətinin izlərinə həmçinin Ovçular təpəsi [10, s.11-15], Zirincli yaşayış yerində də rast gəlinmişdir [12, s.21]. Naxçıvandakı arxeoloji abidələrdən Proto-Kür-Araz keramika mədəniyyətinə aid məmulatlarının tapılması faktı sübut edir ki, bu ərazidə Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşmasının tarixi qədimdir və Naxçıvan “Kür-Araz mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biridir. Oğlanqalada aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, bu abidə Şərur düzənliyini əhatə edən, Atropatena dövründə mühüm inzibati mərkəzə çevrilən, özünəməxsus yazı sisteminə malik yerli krallığın mərkəzi olmuşdur [9, s.339-348; 13, s.271-276]. Duzdağda aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı oranın dünyanın

ən qədim duz mədənlərindən biri olduğu, Naxçıvanda mədənciliyin tarixinin e.ə. V minilliyin ikinci yarısından başlanıldığı müəyyən edilmişdir [14, s.229-244; 15, s.25-26]. Duzdağdan Son Eneolit və Tunc dövrünə aid gil qablar I Kültərə, II Kültərə abidələrində olduğu kimi, daş əmək alətləri ilə birlikdə aşkarlanmışdır.

Naxçıvandakı Erkən Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrin tədqiqi zamanı Maxtadan tapılan metal istehsalı ilə bağlı daş qəlib və metalın ilkin əridilməsi üçün istifadə olunan ocaq Naxçıvanın qədim tarixinin öyrənilməsində vacib arxeoloji materiallardır [8, s.65-70]. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, həmin tapıntıya qədər Naxçıvandakı Kür-Araz mədəniyyətinə aid abidələrdən daş qəlib aşkar edilməmişdir. Maxta abidəsindən tapılmış Erkən Tunc dövrünə aid metal istehsalı ilə bağlı daş qəlib və metalın ilkin əridilməsi üçün istifadə olunan ocaq həmin dövrdə Naxçıvanda metallurgiyanın inkişafında bu yaşayış yerinin mühüm yer tutduğunu göstərir. Respublikamızın ərazisindəki II Kültərə, Şahtaxtı, Qızılburun, Nəhəcir, Nuhdaban və digər arxeoloji abidələrin tədqiqi Naxçıvanın “Boyalı qablar mədəniyyəti”nin əsas mərkəzlərindən biri olduğunu, beş min il bundan əvvəl burada şəhər tipli yaşayış yerlərinin salındığını və şəhərsalma mədəniyyətinin formalaşdığını təsdiqləyir. II Kültərədəki yaşayış yerində küçələrə daş döşənməsi, çirkab sularının şəhərdən çıxarılması üçün müəyyən kanalların olması e.ə. III minillikdə Naxçıvanda şəhərsalma mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri sayılan təmizlik sisteminin olduğunu göstərir. Naxçıvandakı şəhər tipli yaşayış yerlərində binaların küçələr boyunca salınması onların bir qayda olaraq müəyyən plan əsasında tikildiyindən xəbər verir. II Kültərə abidəsindən tapılan dulusçuluq məhəlləsi və mükəmməl quruluşlu dulus kürələri, içərisi boya ilə dolu küplər, bütöv boyalı qablar Orta Tunc dövründə II Kültərənin Naxçıvanın mühüm dulusçuluq mərkəzi, “Boyalı qablar mədəniyyəti”nin əsas istehsal ocağı olduğunu göstərir [16, s.13-19; 17, s.134].

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki hər bir abidə tariximizin, maddi və mənəvi mədəniyyətimizin dərinədən öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbədir. Qədim Daş dövründən başlayaraq bu ərazidə yaşayış məskənlərinin salınması bölgədə zəngin arxeoloji mədəniyyət abidələrinin aşkarlanmasına şərait yaratmışdır. Nəticədə bu gün Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikası da qədim sivilisasiyanın mərkəzlərindən biri kimi qəbul olunmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov Əsədulla. Naxçıvanın qədim insan düşərgələri // Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq sempoziyumun materialları), Naxçıvan, Əcəmi, 2012, s. 105-108.
2. Zeynalov Azad. Naxçıvan ərazisi Paleolit dövründə // Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq sempoziyumun materialları), Naxçıvan, Əcəmi, 2012, s. 108-116.
3. Baxşəliyev Vəli. Naxçıvanda insan yaşayışı nə vaxtdan başlanılıb? // “Şərq qapısı” qəzeti, 2005, 14 yanvar.
4. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
5. Aşurov S., Əliyev O. Naxçıvanın erkən əkinçi maldar tayfalarının mədəniyyəti // Azərbaycan arxeologiyası, cild 13, № 1, s. 15-25.
6. Seyidov A. Naxçıvanın Eneolit abidələriniin Azərbaycan arxeologiyasında yeri // Azərbaycan arxeologiyası, cild 13, № 1, s. 25-36.
7. Naxçıvan tarixi (üç cildə). I cild (ən qədimdən XVIII əsrin 40-cı illərinədək), Naxçıvan, 2014, 451 s.
8. Aşurov S., Baxşəliyev V., Hüseynova S., Əliyeva F., Əliyev O. I Maxta qədim yaşayış yerində 2010-cu il qazıntıları // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2010, Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s. 65-70.
9. Baxşəliyev V. B., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S.H. Oğlanqalada 210-cu ildə aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-210, Bakı: Xəzər Unversiteti, 2011, s. 3339-348.
10. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının nəticələri) (Tirst Pre Liminary Report the 2006-2008 seasons). Bakı: Elm, 2010, 156 s.
11. Baxşəliyev V. B. Xələc keramikasının xüsusiyyətləri // AMEA NB Xəbərlər, cild 7, № 3 Naxçıvan: 2011, s. 77-86.
12. Baxşəliyev V.B., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
13. Baxşəliyev V.B. Oğlanqala Dəmir dövrünün şəhəri // Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziyumun materialları), Naxçıvan: 2012, Əcəmi NPB, s. 271-276.
14. Katherina M. Duzdağında Tuz madənçiliyinin başlanğıcı hakkında // Naxçıvan: ilkin

şəhər və duzdağ (27-28 iyul 2012-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları, Naxçıvan, Əcəmi, 2013, s. 25-28.

15. Katherine M., Bakhshaliyev V., Sanz S (Nizami Aliyev'in işbirliyiylə). Duzdağı tuz mədəninə arkeoloji tədqiqatlar (Naxçıvan, Azərbaycan) //Türkiyə Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-Ar)-13, 2010, s. 229-244.
16. Əliyev Vəli. Naxçıvanın ilkin şəhər mədəniyyəti / Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları), Naxçıvan, Əcəmi, 2012, s. 13-19.
17. Əliyev V., Məmmədova A. II Kültürdə yeni tədqiqatlar (2010) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar //2010. Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 126-135.

Тогрул Халилов

ЖИВАЯ ИСТОРИЯ НА ПАМЯТНИКАХ НАХЧЫВАНА

РЕЗЮМЕ

В статье изучается место и значение памятников Нахчывана. Найденные археологические материалы систематизированы и сравнены. Выяснена, что археологические памятники Нахчывана имеют важное научное значение в изучении Азербайджана. Определено, что археологические памятники Нахчывана связаны с культурой Ближнего Востока. В результате культурно-экономических связей в Нахчыване распространилась межплеменная культура Ближнего Востока.

Togrul Khalilov

LIVING HISTORY ON MONUMENTS OF NAKHCHIVAN

SUMMARY

The article studies the place and significance of the monuments of Nakhchivan. The archaeological materials found are systematized and compared. It has been found that the archaeological sites of Nakhchivan are of great scientific importance in the study of Azerbaijan. It is determined that the archaeological sites of Nakhchivan are associated with the culture of the Middle East. The tribal culture of the Middle East has been spread in Nakhchivan as a result of cultural and economic ties.